

Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu Arasındaki Haberleşme ve İstihbarat Faaliyetlerinde Elçilerin İşlevi

The Role of Envoys in Communication and Intelligence Activities Between The Umayyad Caliphate and The Byzantine Empire

*Mustafa ÖZBAKIR**

Öz

Elçiler, haberleri veya mektupları çeşitli devletlere ve saraylara ulaştıran, hükümdarı temsil eden ve onun verdiği yetkiyle devletin geleceğine ilişkin konularda karşı tarafla müzakere yapan kişilerdir. Birtakım imtiyazlara ve dokunulmazlığa sahip olan elçiler, tarihi süreç içerisinde Emevîler gibi imparatorluk düzeyinde olan devletler için üstlendikleri görevler nedeniyle değer verilen kişiler olmuştur. Önemli ve hassas bir konumu olan elçilerin sıradan kişiler olmamasının yanında onlardan üstlenmiş oldukları bu görevi devlet yararına kullanmaları beklenirdi. Bu çalışmada Emevîler ile Bizanslılar arası diplomatik ilişkilerde görev alan elçilerin, haberleşme ve istihbarat sahasında yürüttükleri faaliyetler ele alınmaktadır. Çalışmanın amacı bir devlet görevlisinin üstlenmiş olduğu görevin sağlamış olduğu imkanları devletin aleyhine ya da lehine nasıl fırsata çevirdiğini göstermektir. Konuyu ele alırken tercih edilen yöntem elde edilen olguları bağlı bulundukları çevre içerisinde araştırmayı ve anlamayı ön planda tutan nitel araştırmadır. Başvurulan teknikler ise literatür taraması, örnekleme ve tüme varımdır. Bu çalışmayı önemi kılan unsurlardan birisi Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasındaki ilişkilere farklı bir bakış açısı sunmasıdır. Diğerleri ise iki devlet arasındaki mücadelenin sadece siyasi ve askeri alanla sınırlı olmayıp haberleşme ve istihbarat sahasında da yoğun mücadelelerin yaşandığına kanıt teşkil etmesidir. Çalışmada başvurulan kaynaklar ise Emevî tarihinin yer aldığı klasik kaynaklar, modern Türkçe ve yabancı araştırmalar, Bizanslılara dair modern Türkçe, Arapça ve İngilizce araştırmalardır. Çalışmada ulaşılan sonuç devletler arası istihbarat faaliyetlerinde tek tip yöntemler kullanılmayıp elçilerde olduğu gibi istihbarat elde etmeye imkân tanıyan farklı yollara başvurulabileceğidir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Emevîler, Elçi, Haberleşme, İstihbarat, Bizans

Abstract

Ambassadors are individuals who deliver messages or letters to various states and palaces, represent the ruler, and negotiate with the other party on matters concerning the future of the state with the authority granted by the ruler. Ambassadors, who enjoy certain privileges and immunity, have been valued individuals throughout history due to the duties they have undertaken for states at the imperial level, such as the Umayyads. In addition to not being ordinary people, ambassadors, who held an important and sensitive position, were expected to use the duties they had undertaken for the benefit of the state. This study examines the activities carried out by envoys involved in diplomatic relations between the Umayyads and the Byzantines in the fields of communication and intelligence. The aim of this study is to show how a state official can turn the opportunities provided by the duties they have undertaken into advantages or disadvantages for their state. The preferred method for addressing the subject is qualitative research, which prioritises investigating and understanding the findings within their respective contexts. The techniques used are literature review, sampling and induction. One of

* Dr., Arsin Anadolu Lisesi, mustafaozbakir6161@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4974-9245, Research Article/Araştırma Makalesi, Received/Geliş Tarihi: 28/05/2025, Accepted/Kabul Tarihi: 31/08/2025, Published/Yayın Tarihi: 18/09/2025.

the elements that makes this study important is that it offers a different perspective on the relations between the Umayyad Caliphate and the Byzantine Empire. Another is that it provides evidence that the struggle between the two states was not limited to the political and military spheres, but also involved intense competition in the fields of communication and intelligence. The sources used in the study include classical sources on Umayyad history, modern Turkish and foreign studies, and modern Turkish, Arabic, and English studies on the Byzantines. The conclusion reached in the study is that in inter-state intelligence activities, uniform methods are not used, and different methods that enable the acquisition of intelligence, such as those used by envoys, can be employed.

Keywords: Islamic History, Umayyads, Ambassador, Communication, Intelligence, Byzantine

Giriş

Elçi, kelime anlamı olarak “halk, ülke, devlet” manalarına gelen Türkçe “el (il)” isim kökünden türetilmiştir. Bu kelimenin Arapça karşılığı ise “haberci, elçi” anlamlarına gelen “resûl” kelimesidir.¹ Bu bağlamda haberleşmede özellikle devletler arasındaki ilişkilerde önemli bir görev üstlenmiş olan elçilere dair bilgilere geçmeden evvel kelimenin kökenine dair birtakım bilgiler sunmak istiyoruz.

Arapça kökenli olup “elçi” ve “elçilik” anlamlarına gelen “sefir, “sefâret” kelimelerinin kökenine dair yapılan bir araştırmada sözcüğün iştikakının ve kullanımının “sefera” (سفر), “istesfera” (استسفر), “yesfiru” (يسفر), “sifren” (سفرًا) ve “sifâreten” (سفارة), “sefâreten” (سفارة) şeklinde “sîn” harfinin esreli ve fethalı olduğu yönündedir. Sefir, kelimesinin çoğulu “süferâ” olup toplum arasında sulhu sağlayan kimse anlamına gelmektedir.² Terim olarak haberci veya yönelen anlamında olan sefir (سفير) kelimesine nispet edilen sefâret (سفارة) kelimesi ise bir devleti diğer devlet huzurunda temsilen gönderilen diplomasi heyetlerinin kaldığı yer veya ev için de kullanılmıştır.³

Elçi anlamına gelen bir diğer kelime ise resûl kelimesidir. Resûl, yetki verme, serbest bırakma, yönlendirme anlamlarına gelen “irsâl” kelimesinden gelmektedir. Resûlün görevi onu gönderen kişinin mesajını kime gönderildiyse ona nakletmesidir.⁴ Görüldüğü üzere resûl ve sefir arasındaki ortak mana, her ikisinin de haberleri ve mektupları devletlere ve çeşitli saraylara ulaştıran, devletin geleceğine ilişkin konularda müzakere yapan kişiler olmasıdır. Bu iki kelimenin üstlendiği ortak mananın “elçi” anlamına gelmesinden dolayı biz de konuyu ele alırken herhangi bir ayırım yapmaksızın elçi kelimesini kullanacağız.

Emevîler ile Bizanslılar arasındaki yoğun diplomatik ilişkilerde elçilerin etkin bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Ancak iki devlet arasındaki ilişkileri ele alan eserlere baktığımızda elçilerin haberleşme ve istihbarat faaliyetlerinde bulunmasına dair bilgilerin satır aralarında ve dağınık bir halde olduğu görülmektedir. Satır aralarında ve dağınık halde bulunan bu bilgileri bu çalışma vesilesiyle bir arada toplama imkânı bulduk. Bu çalışma, elçiler özelinde dönemin diplomatik, siyasi ve muhaberat ilişkilerinin nasıl ve ne şekilde yürütüldüğünü

¹ Mehmet İpşirli, “Elçi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/3.

² İbn Dûreyd, Ebî Bekir Muhammed b. Hasan, *Cemheretü'l-luga*, thk. Remzî Münîr Ba'lebekî (Beyrut: Dâru'l-İlmu'l-Melâ'î, 1987), 2/717; Süleyman Ruhaylî, *es-Sifâretü'l-İslâmiyye İlâ ed-devleti'l-Bîzantîyye* (Rîyad: Mektebetü't-Tevbe, 1414), 21.

³ Mustafa Abdülkerîm Hatîb, *Mu'cemü'l-mustalahât ve'l-elkâbü't-târihiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 248.

⁴ Ezherî, Ebî Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tezhîbu'l-luga*, thk. Ahmet Abûlâlim el-Birûnî (Mısır: Dâru'l-Misriyye, ts.), 12/391.

göstermesi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca bu çalışmanın elçiler gibi devlet bünyesinde önemli makamlarda bulunun görevlilere dair müstakil çalışmaların yapılmasına ilham vereceği kanaatindeyiz.

Çalışmada başvurulacak kaynaklar, Emevî tarihinin yer aldığı klasik kaynaklar, modern Türkçe ve Yabancı araştırmalar, Bizanslılara dair modern Türkçe, Arapça İngilizce araştırmalardır. Başvurduğumuz kaynaklarda ele aldığımız konuya dair bilgiler satır aralarından sunulmaktadır. Literatüre baktığımızda Emevîler ile Bizanslılar arasında siyasi sahada yoğun bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Ele aldığımız konu ise iki devlet arasındaki ilişkilerde daha spesifik bir alana odaklanmaktadır. Bu çalışmanın amacı Emevîler ile Bizans arası diplomatik ilişkilerde görev alan elçilerin, haberleşme ve istihbarat sahasında devletlerinin menfaatine yürüttükleri faaliyetleri ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda ele aldığımız konunun odak noktası ise haberleşme ve istihbarattır.

Çalışma konumuzla doğrudan alakalı birkaç çalışmaya ayrı bir parantez açmak isteriz. Bu çalışmalardan birisi Emrullah Kaleli'nin kaleme aldığı *Bizans Casusluk ve İstihbarat Faaliyetleri* adlı eserdir. Bu eserin içeriğinde Bizans istihbarat kaynakları başlığı altında elçilere dair müstakil bir başlığa yer verilmiştir. Bu başlık altında Bizans elçilerinin istihbarat sahasında üstlenmiş oldukları görevler genişçe ele alınmıştır. Diğer bir çalışma Kerem Hilmî Ferhât'ın *Târihu'l-muhâberâti'l-İslâmiyye abra'l-usûr* adlı eserdir. Bu kitapta, Hz. Peygamber döneminden başlayıp Emevîlerin sonuna kadar asırlar boyunca yürütülen istihbarat faaliyetleri geniş çerçevede ele alınmıştır. Eserde hem Emevî elçilerinin hem de Bizans elçilerinin istihbarat faaliyetlerine yer verilmesi bu kitabı çalışmamız açısından önemli kılmaktadır. Birsal Küçüksipahioğlu, "Bizans İstanbul'una Gelen Elçiler" adlı makalesinde elçilerin karşılanmasından imparatorun huzuruna çıkıncaya kadar uygulanan seremoniye dair bilgilere yer verilmesi ve Bizans'a gelen elçilerin olası istihbarat faaliyetlerini önleme adına aldıkları tedbirlere işaret etmesi çalışmamız açısından önemlidir. Süleyman Ruhaylî'nin *es-Sifâretü'l-İslâmiyye İlâ ed-devleti'l-Bîzantîyye* eserinde Emevî elçileri de dahil olmak üzere Bizans İmparatorluğuna giden elçilere dair bilgilere yer verilmiş, Bizans İmparatorluğu ile İslam devletleri arasındaki elçilik faaliyeti detaylı olarak ele alınmıştır.

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerine sadık kalınarak ilk olarak araştırmanın çerçevesi belirlenmiştir. İkinci olarak ise konu okuyucunun anlayabileceği bir tarzda tutarlı ve anlamlı olarak bir bütün halinde ele alınmaya çalışıldı. Bunlara ilaveten anakronizme mahal vermemek adına konu döneminin koşulları, şartları ve imkanlarını göz önünde bulundurularak incelenmeye çalışılmıştır. Bu makalede, kaynaklar ve yöntemle dair verilen bilgilerin ardından elçilerin gönderiliş maksatları ve fonksiyonlarını Hz. Peygamber'den Emevîler'e kadar toplu halde zikredildikten sonra, bunlardan "elçilerin haberleşme ve istihbarat" açısından fonksiyonları ele alınacaktır.

Elçinin idari-siyasi yönü İslâm öncesi Araplarca da biliniyordu. İslâm sonrası dönemlerde ise elçiliklerin fonksiyonları geliştirilerek elçilikler devletin en önemli unsurlarından biri haline getirilmiştir.⁵ Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle İslâm devletinin temelleri atılmış olup askeri ittifaklar kurulmak maksadıyla özellikle Medine ve Kızıldeniz arasında bulunan kabile ve milletlerle yoğun diplomatik faaliyetlerin yürütüldüğü görülmektedir.⁶

⁵ Hatîb, *Mu'cemü'l-mustalahât ve'l-elkâbü't-târihiyye*, 248.

⁶ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (Ankara: İmaj Yayınları, 2003), 2/1017.

Hz. Peygamber, elçileri rast gele belirlemeyip mevcut durum ve şartlara uygun liyakat sahibi kimselerden seçerdi. Ayrıca Hz. Peygamber bir bölgeye elçi gönderirken o bölgeyi iyi bilen birisini elçi olarak tercih ederdi.⁷ Hz. Peygamber'in elçi seçiminde dikkat ettiği bu hususlar onun elçilik sistemine ne kadar değer verdiğini göstermektedir.

Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi Râşid halifeler döneminde de İslâm'a davet etmek ve barış anlaşmaları yapmak maksadıyla elçiler vazifelendirilmiştir. Örneğin Hz. Ebû Bekir zamanında Hişâm b. el-Âs el-Ümevî ve Nuaym b. Abdullah, Bizans İmparatorunu İslâm'a davet etmek için elçi olarak gönderilmiştir.⁸

Hz. Peygamber ve Râşid halifeler döneminde olduğu gibi Emevîler döneminde de İslâm davetini civar beldelere ulaştırmak için elçilerden istifade edildiği görülmektedir. Örneğin halife Ömer b. Abdülazîz (99-101/717-720), Abdüla'lâ b. Ebî Amra'yi Bizans İmparatoru III. Leon'u (99-123/717-741) İslâm'a davet etmesi için elçi olarak göndermiştir.⁹ Bu duruma dair bir başka örneğe ise Halife Hişâm b. Abdülmelik döneminde rastlanmaktadır. Halife, İslâm dinine davet etmek amacıyla bir elçiyi Türk hükümdarına göndermişti. Türk hükümdarına elçi olarak giden kişi sadece davet haberini ulaştırmakla kalmamış, gittiği yerde gördüklerini de halifeye rapor etmiştir. Elçinin gittiği yere dair gözlem raporunda şu hususlara yer verilmektedir:

Hakan'ın yanına girdiğimde bir eğer yapıyordu. Tercümanına 'bu adam kim?' dedi. O da 'Arapların hükümdarının elçisi' dedi. Hükümdar: 'Benim hizmetkarım olan mı?' dedi. Tercüman: 'Evet' dedi. Hakan, benim eti bol, ekmeği az bir evde oturmamı emretti. Günlerden bir gün her biri bir sancak taşıyan on kişiyle atına bindi. Beni de bir ata bindirip hareket etti. Etrafında ormanlar olan bir tepeye çıktı. Güneş doğunca yanındaki on kişiden birine sancağını açmasını emretti. O, sancağını açınca on bin silahlı asker geldi. Kumandanlarıyla tepenin altında durdular. Hakana selam verdiler. Hükümdar yanındakilere birer birer sancağını açmasını emrediyor, açınca on bin silahlı süvari gelip tepenin altında duruyorlardı. Tepenin altında yüz bin süvari toplandı.¹⁰

Elçi seçiminde dikkat edilen hususlara Râşid halifeler döneminde de özen gösterilmiştir. Örneğin Hz. Ömer, Sa'd b. Ebû Vakkâs'a yazdığı mektubunda Kisrâ'ya elçi gönderirken basiretli, kanaat sahibi ve cesur adamları seçmesi talimatında bulunmuştur.¹¹

Sağlıklı haberleşme için elçi seçimindeki hususlara Emevîlerce de dikkat edildiği görülmektedir. Emevî yöneticileri elçi olarak seçecekleri kişilerde onların bakımlı ve güçlü

⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/ 1018-1019.

⁸ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Delâilü'n-nübüvve*, thk. Muhammed Revvâs Kal'acî- Abdülber Abbâs (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1986), 1/50; Mehmet Şimşir, *İlk Dönem İslâm Tarihinde Haberleşme Yöntemleri* (Konya: Hüner Yayınevi, 2011), 270-271; Cihat Oğuz, *Hulefa-i Raşidin Döneminde Bizans İmparatorluğu İle Münasebetler* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2019), 18.

⁹ Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî, *el-Kâmil fî luga ve'l-edeb*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1997), 2/83-84; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Sîretü ve menâkıbü Ömer b. Abdilazîz*, thk. Nâim Zarzûr (Beyrut: Kütübî'l-İlmiyye, 1984), 263-264; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963), 141; Ali Muhammed Sallâbî, *Devletü'l-Ümeviyye* (Beyrut: Dâru'l-Mearif, 2008), 2/306; Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm es-siyâsi ve'd-dînî, ve's-sekâfî, ve'l-ictimâî* (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1996), 1/268; Abdüşşâfi Muhammed Abdüllatîf, *Âlemu'l-İslâmî fî'l-asri'l- Ümevî* (Kahire: Dâru'l-İslâm, 2008), 161.

¹⁰ Yâkut el-Hâmevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 2/24; İbn Fadlân, Ahmed b. Fadlân b. Abbâs b. Râşid b. Hammâd, *İbn Fadlân Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022), 50.

¹¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Mearif, 1966), 3/495

olmalarına, gönderileceği devletlerinin dilini konuşuyor olmalarına, siyaset bilgisine sahip olmalarına, kurnaz ve diplomatik olmalarına, güçlü şahsiyete ve güzel bir fiziğe sahip olmalarına dikkat ederdi.¹² Elçilerde bulunması gereken hususlara dair bir örnek verecek olursak: Kuteybe b. Müslim Çin sınırına yaklaşıncı Çin kralı ona bir mektup yazmış; mektubunda Kuteybe'den kendilerine dinleri hakkında bilgi alacağı seçkin kişiler göndermesini istemiş; bunun üzerine Kuteybe askerlerinden cemali ve fiziği güzel, lisanları iyi, cesur ve akli başında olan on veya on iki kişi seçip bu grubu Hubeyre b. el-Meşruc el-Kelbî başkanlığında Çin kralına göndermiş; Çin kralı Kuteybe'den talep ettiği bu elçi heyeti üzerinden, "Sahibinize gidin, ona söyleyin ki defolsun, ben onun niyetini ve ashabının yetersizliğini bilirim. Yoksa sizi ve onu yok edecekleri üzerinize yollarım."¹³ şeklinde bir mesaj yollamıştı.

1. Haberleşme ve İstihbarat Faaliyetleri Açısından Elçilerin Önemi

Elçilerin diplomaside önemli görevler üstlenmelerinin yanı sıra haberleşme faaliyetlerinde de kilit rol oynadıkları görülmektedir. Ayrıca onların devlet başkanlarıyla iletişime geçmelerine ve haberci olarak gönderilmelerine izin verildiği için iletişim ve haberleşme hususunda önemli bir yeri vardır. Elçiler adeta devletlerinin gören gözü, duyan kulakları olduklarından gittikleri yerlerde devletlerinin faydasına ve zararına olan şeyleri duyar, duyduklarını da görev yerlerine döndüklerinde ilgili kişilere rapor ederlerdi.¹⁴ Elçilerin bu yönünün farkında olan devletler gelen elçilerin kendi aleyhlerine yönelik malumat elde etmelerini önlemek için onları misafirhanelerinde üç gün ağırlardı. Bu süre zarfında da elçiler kralın huzuruna çıkıncaya kadar toplumdan kimse ile görüştürülmez, üç günün sonunda da kralın huzuruna çağırılırdı.¹⁵ Ayrıca elçilerin malumat elde etmesini önlemek için onların insanlarla iletişim kurmalarına mâni olunurdu. Devletleri elçilere yönelik bu türden tedbirler almaya iten sebep ise onların malumat elde ederken bu işi incelikle ve kurnazlıkla kimsenin haberi olmadan yapabilme potansiyelinde olmalarıdır.¹⁶

Elçiler, görevlendirildikleri bölgeye gidiş-geliş esnasında uğradıkları şehirlerde ve konakladıkları yerlerde birtakım gözlemlerde bulunurlar, yapmış oldukları bu gözlemler de onları malumat elde etme açısından önemli bir konuma getirirdi.¹⁷ Örneğin Muâviye b. Ebû Süfyan'ın (41-60/661-680) Kûfe'deki isyancıları şehirden çıkartmakla görevlendirdiği elçisi, yaşanan hadiseleri en ince ayrıntısına kadar halifeye anlatmıştır.¹⁸ Ayrıca elçiler bir yere sadece haber götürmez, bir istihbaratçı gibi gözlem ve incelemeler yaparak birtakım gizli malumatlar da elde ederdi. Bundan dolayı daha önce de zikrettiğimiz üzere onların hiç

¹² Taberî, *Târîhu't-taberî*, 7/501-502; Kerem Hilmi Ferhât, *Târîhu'l-muhâberâti'l-İslâmiyye abra'l-usûr* (Mısır: Mektebetü'l-İmâm Buhârî, 2007), 336. Elçilerin sahip olduğu özellikler hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Ferrâ, Ebî Ali Hüseyin b. Muhammed el-Ma'rûf. *Rusuli'l-mulûk*. thk. Selâhaddîn el-Münced (Kahire: Matbaatü'l-Cennet, 1947), 72-73.

¹³ Taberî, *Târîhu't-taberî*, 6/501-503; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, 4/289; Zeki Muhammed Hasan, *es-Sîn ve funûnu'l-İslâm* (Kahire: Hendâvî, 2012), 13; Abdüllatif, *Âlemu'l-İslâmî fî'l-asri'l-Ümevî*, 301-302; Seyyid Abdülazîz Sâlim, *Tarihü'd-devleti'l-Arabiyye* (İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, ts.) 353; Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 2/45.

¹⁴ Ruhaylî, *es-Sifâretü'l-İslâmiyye ilâ ed-devleti'l-Bizantîyye*, 46.

¹⁵ Hasan b. Abdulah el-Abbâsî, *Âsaru'l-evvali fî tertîbi'l-duveli*, thk. Abdurrahman Ümeyre (Beyrut: Dâru'l-Ceyyid, 1989), 193-194.

¹⁶ İbnü'l-Ferrâ, *Rusuli'l-mulûk*. 147.

¹⁷ Ferhât, *Târîhu'l-muhâberâti'l-İslâmiyye abra'l-usûr*, 336.

¹⁸ İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâduddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1991), 8/54.

kimseyle görüşmesine ve bir araya gelmesine izin verilmezdi.¹⁹ Elçiler, istihbarat elde etme hususunda o kadar dikkatli gözlemler yapıyorlardı ki görevlendirildikleri bölgenin arazi yapısına, yollarına, otlaklarına, su kaynaklarına, askeri gücüne ve silahlarının türüne varıncaya kadar kritik bilgilere ulaşırlardı. Bu malumatların yanında elçiler gönderildikleri bölgenin idarecilerinin özel hayatına dair hususları da öğrenir ve gittikleri ülkenin iç durumunu tasvir ederlerdi. Ayrıca elçiler; halifelerin, komutanların ve emirlerin neye kızıp neyi sevdiklerini de öğrenirlerdi. Bu yüzden İslâm devletinin komutanı, emri altındakilere düşman tarafından gelen elçilerin insanlarla konuşmasının engellenmesi uyarısını yapardı. Bunun yanında komutan, emri altındaki kişilere, elçilerin askerlerin toplanma yerlerinin merkezine yerleştirilmeleri, onlara cömert görünmek gerektiği, onlardan önemli malumatların ve işaretlerin saklanması gibi hususlarda tavsiyelerde bulunurdu.²⁰

Her ne kadar Emevîler sonrası dönemde yaşasa da elçilerin casusluk yönüne dikkat çekmek için önemli bir devlet adamı olan Nizâmülmülk'ün “Siyâsetnâme” adlı eserinde bu hususla ilgili sözlerine yer vermeyi uygun görmekteyiz:

Padişahların birbirine elçi göndermelerinin sebebi yalnız mektup ve haber değildir, elçi gönderilmesinde yüz sır ve maksat vardır. Elçiler göndermekle yolları, iç kısımlarının, ırmaklarının, suyunun, nasıl olduğunu, asker sevkine elverişli olup olmadığını, otlakların nerede bulunduğunu bilip öğrenmek ister. Her ülkeden dönen memurlar o padişahın askerinin adedini, teçhizatını, atıcılıktaki kabiliyetini, padişahın meclisinin ve sofrasının nasıl olduğunu araştırıp görürler. Bundan başka gördükleri haberlerde sarayın tertibi, âdetleri, sultanın cevzana, ava düşkünlüğü, iyi yaradılışlı olup olmadığı, cömertlik, çalışkanlık, uyanıklık ve iş yapma durumunun nasıl olduğu, zalim mi, adil mi, genç mi, ihtiyar mı, şehirleri imar görmüş mü, viran mı, askerleri kendisinden memnun mu, değil mi, halkı zengin mi, fakir mi, cömert mi, veziri dirayetli mi, dini kaidelere göre yaşıyor mu, yaşamıyor mu, kumandanlarının tertipli olup olmadığı, savaş idare edip etmedikleri, nedimleri zarif ve liyakatli kişiler mi, içkilerden neyi sever, neyden nefret eder, muhabbetli ve güzel huylu mudur, çalışmada kaidelere riayet ediyor mu, etmiyor mu, müşfik ve iyilik sever mi, gaflette mi, uyanık mı, şakaya mı, kölelere mi yoksa kadınlara mı daha fazla düşkündür. Onu elde etmek veya ona muhalefet etmek veya onun uygun olmayan davranışlarından nasıl haberdar olurlar? İyi veya kötü bir işin tedbirini nasıl almak istediğini anlarlar.²¹

Nizâmülmülk'ün ifadelerinden elçilerin devlet teşkilatında ne kadar önemli olduğu ve ne kadar hassas bir görev üstlendikleri açıkça anlaşılmaktadır. Yine bu beyanlardan bir devletin diğer bir devlet içerisine sızmasının en etkili yollarından birisinin elçiler olduğu ve yöneticilerin elçiler yoluyla az zamanda çok bilgi edinme gayreti içerisinde bulundukları da anlaşılmaktadır.

Elçiler, diplomatik temaslar dışında haberleşme için bir devletin başka bir devlete yardım talebinin iletilmesinde de görevlendirilmiştir.²² Bu görevin yanı sıra onların, kralların birbirleriyle ittifak kurmak için görevlendirildiği de olurdu.²³

¹⁹ el-Abbâsî, *Âsaru'l-evvel fi tertibi'd-devle*, 192.

²⁰ Ekrem Muhammed Ali Halef et-Temîmî, “Tedavvürü cihâzü'l-istihbâratı'l-Umeviyye”, *Mecelletü Külliyyetü'l-Âdâb* 101 (2012), 123.

²¹ Nizâmülmülk, Ebû Alî Kivâmüddîn (Gıyâsüddeve, Şemsülmille) Hasen b. Alî b. İshâk et-Tûsî, “Siyâsetnâme”, çev. Nurettin Bayburtlugil (İstanbul: Dergâh Yayınlar, 1981), 116-117.

²² İbnü'l-Ferrâ, *Rusuli'l-mulûk*, 156.

²³ İbnü'l-Ferrâ, *Rusuli'l-mulûk*, 158.

2. Emevî Elçilerinin Haberleşme ve Casusluk Faaliyetleri

Emevîler döneminde elçilerin fidye ödeyerek esirleri kurtarmak, müzakereleri yöneterek ateşkesi sağlamak hatta İslâm'ı yaymak için görevlendirildiği bilinmektedir.²⁴ Ayrıca halifenin sarayından gönderilen elçi heyetlerinin beraberinde yabancı ülke krallarına özellikle Bizans imparatorlarına mektuplar taşıdıkları da görülmektedir.²⁵ Elçiler diplomatik ilişkiler kapsamında tebrikleri ve taziyeleri bildirmek için de görevlendirilirdi. Hatta hükümdarın tahta çıkması, evlilikleri vb. durumlarda tebrikleri sunmak ve biatları almak için de elçiler gönderilirdi.²⁶ Örneğin Velîd b. Yezîd (125-126/743-744) tahta çıkmak için başkent Dimaşk'a gittikten sonra devlete tabi olan eyaletlerden elçi heyetleri başkente gelerek Velîd'e biatlarını ve tahta çıkmasından dolayı duydukları sevinci bildirmiştir.²⁷

Bu dönemde elçilerin devletler arası diplomasi trafiğinin önemli bir parçası olduğu görülmektedir. Ömer b. Abdülazîz (99-101/717-720), Muhammed b. Ma'bed liderliğindeki bir elçi heyeti vasıtasıyla Bizans İmparatoru III. Leon'a (99-123/717-741) anlaşma yapılması karşılığında Bizanslı esirleri serbest bırakacağı haberini göndermiş, o da halifenin kendisine gönderdiği elçiyi görünce etkilenmiştir. İmparatorun elçi karşısındaki hayranlığı elçilik vazifesinin sıradan kişilere verilmediğini açıkça göstermektedir. Müzakereler devam ederken halifenin ölüm haberi Konstantiniye'ye ulaşınca imparatorun halifenin vefat haberine üzüldüğü ve onun şahsına dair iltifat içerikli sözler söylediği belirtilmektedir.²⁸

Elçilerin, Emevî halifeleri tarafından casusluk maksatlı kullanıldığı da görülmektedir. Muâviye b. Ebû Süfyan kendisine tabi olan vilayetlerin ahvalini öğrenmek için bu yerlere elçi göndermeyi ihmal etmemiştir. Ayrıca Muâviye, daha Şam valisi iken bile elçilerin ve düşman casuslarının İslâm devletine göz dikmemeleri için hükümdarın ihtişamının gösterilmesinin önemi hususunda uyarılarda bulunmuştur.²⁹ Bu ihtişamın gösterilmesindeki maksadın elçilerin dikkatini başka yöne çekmek veya onlara devletlerinin zafiyet içerisinde olmadıklarını göstermek olduğu düşünülebilir.

Daha önce de belirttiğimiz üzere elçiler gittikleri beldelerin askeri, iktisadi ve içtimai vb. durumları hakkında gözlemlerde bulunur, bu gözlemlerinin neticesinde elde ettikleri malumatları kendi ülkelerine döndüklerinde ilgili kişilere aktarırlardı.³⁰ Örneğin Ömer b. Abdülazîz'in, Bizans'a elçi olarak gönderdiği bir kişi şehirde malumat elde etmek için dolaşırken Kur'an okuyan ve el değirmeniyle buğday öğüten Müslüman bir esirle karşılaşır. Esir ona din değiştirilmeye zorlandığını, dinini değiştirmede için işkenceye tabi tutularak gözlerine mil çekildiğini, hayatını sürdürmek için Bizanslılar tarafından verilen buğdaya muhtaç olduğunu anlatır. Elçi, Ömer b. Abdülazîz'in huzuruna vardığında Müslüman esirin kendisine anlattıklarını halifeye aynen iletir. Halife bu anlatılanlar üzerine duygulanır ve imparatora mektup yazarak bu esirin serbest bırakılması talebinde bulunur. İmparator da bu

²⁴ Ferhât, *Târihu'l-muhâberâti'l-İslâmiyye abra'l-usûr* 336; Ruhaylî, *es-Sifâretü'l-İslâmiyye ilâ ed-devleti'l-Bizantîyye*, 39.

²⁵ Abdüllatîf, *Âlemu'l-İslâmî f'l-asri'l- Ümevî*, 480.

²⁶ İbnü'l-Ferrâ, *Rusuli'l-mulûk*, 150; Birsell Küçüksipahioğlu, "Bizans İstanbul'una Gelen Elçiler", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 2/366.

²⁷ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 7/216; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 167.

²⁸ Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî, *Murûzü'z-zeheb ve meâdinu'l-cevher*, thk. Kemâl Hasan Merî (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 3/153; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü ve menâkıbü Ömer b. Abdilazîz*, 330-331; Ruhaylî, *es-Sifâretü'l-İslâmiyye ilâ ed-devleti'l-Bizantîyye*, 28.

²⁹ et-Temîmî, "Tedavvürü cihâzü'l-istihbâratü'l-Umeviyye", 123.

³⁰ İbnü'l-Ferrâ, *Rusuli'l-Mulûk*, 80; Sallâbî, *Devletü'l-Ümeviyye*, 1/358.

talebe olumlu yaklaşır ancak esirin öldüğünü öğrenince cesedini Ömer b. Abdülazîz'e gönderir.³¹

Elçilerin gönderildikleri yerde gözlem ve incelemeler yaparak dikkate değer hususları rapor ettiklerine dair bir örneğe Halife Yezîd b. Abdülmelik (101-105/720-724), döneminde de rastlanmaktadır. 101/720 senesinde Bizans'a gönderilmek üzere Mücâhid b. Yezîd ve Hâlid el-Berîdî isimli iki kişiden oluşan bir elçilik heyeti oluşturulmuştur. Bu iki kişi İslâm kuvvetleri Bizans topraklarına girdiği esnada sivil nüfusun Bizanslılar tarafından himaye edilme yöntemleri hakkında istihbarat faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu faaliyetler sonucunda Bizanslıların halkı "Metâmîr" olarak isimlendirilen yer altı sığınaklarında himaye ettikleri bilgisine ulaşmışlardır. Elçilerin bu ve benzeri malumatları elde etmeleri onların görüşmelerine izin verildiği Bizanslı yetkililerle bir araya gelmeleri ya da İslâm dininden dönmüş Arap esirlerle buluşmaları neticesinde olmuştur.³²

Elçiler sadece görevli olarak gönderildikleri yerler hakkında halifeye rapor vermiyor, yolculuk yaptıkları esnada şahit oldukları durum ve olayları da rapor ediyorlardı. Muâviye, Abdullah b. Mes'ade el-Fezârî'yi Bizans İmparatorluğu'na elçi olarak gönderir. Elçi Abdullah, Cebele b. Eyhem'le karşılaşır ve onu mahiyetindeki tüm kişilerle birlikte dünyevi malların mutluluğu içinde görür. Cebele, Abdullah'a: "Şayet Muâviye yurdumuzun düz topraklarını ve verimli Dımaşk topraklarından yirmi köyü bana bıraktığını, halkımız için ayırdığını bilse ve uygun görseydi, Şam'a dönerdim." der. Abdullah b. Mes'ade, Cebele'nin bu sözünü görevini yerine getirip geri döndüğünde Muaviye'ye bildirmiştir.³³

Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-717) döneminde Anadolu'da fetih faaliyetlerinde bulunan Mesleme b. Abdülmelik bir yandan fetih faaliyetlerini yürütürken diğer yandan da Bizans tarafından malumat elde etmeyi ihmal etmiyordu. Kapadokya'ya kadar gelen komutan, burada Bizans komutanı Leon ile imparatorun arasında sıkıntılar olduğunu öğrenmiştir. Bu haberi kendi lehine kullanmak isteyen Mesleme, Leon ile anlaşmak ve onun güvenini kazanmak için aldığı yerlerde yağma yapılmasına izin vermemiştir. Mesleme'nin bu tutumuna karşılık Leon elçi göndererek ona birlikte hareket etme isteğini bildirmiştir.³⁴

Elçilerin haberleşme namına üstlendikleri bir görev de devletler nezdinde sulh veya ateşkes kararı alındığında ve yardım talebi olduğunda bu istekleri karşı tarafa iletmektir. Müslüman elçiler halifelerin ve emirlerin Müslümanlar ile Rumlar arasında savaş ve barış kararlarıyla alakalı mektuplarını taşırdı.³⁵ Örneğin Lübnan'daki Amanos dağlarında ikamet eden Merdailer'in isyanı Muâviye b. Ebû Süfyân'ı zora sokunca o Bizans İmparatoru ile barış yapmak için Konstantiniye'ye elçilerini göndermiştir.³⁶

Abdülmelik b. Mervân'ın (65-86/985-705) halifeliğinin ilk yıllarında meydana gelen iç karışıklıklarla mücadelesinde Bizans tarafından gelebilecek olası saldırılara karşı kendisini

³¹ İbn Abdülhakem, Ebî Muhammed Abdullah b. Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdilazîz* (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1984), 148-149; Sallâbî, *Devletü'l-Ümeviyye*, 2/234.

³² Ferhât, *Târihu'l-muhâberâti'l-İslâmiyye abra'l-usûr*, 337.

³³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/66.

³⁴ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes A.D. 602-813*, İngilizceye çev. Haryy Turtledove (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1982), 83-84; Şahin Uçar, *Arapların Anadolu Seferleri* (İstanbul: Şûle Yayınları, 2012); 122; Casim Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 72.

³⁵ Ruhaylî, *es-Sifâretü'l-İslâmiyye ilâ ed-devleti'l-Bizantîyye*, 39.

³⁶ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes A.D. 602-813*, 53-54; Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, 63.

güvence altına almak adına Bizans İmparatoru II. Justinianos'a (65-76/685-695, 86-93/705-711) barış anlaşması yapmak için elçilerini göndermiştir.³⁷

Abdûlmelik b. Mervân döneminde Bizans İmparatoru II. Justinianos'a elçi olarak gönderilen Âmir b. Şurâhîl eş-Şa'bî örneğinde daha önce zikrettiğimiz elçi seçiminde önem verilen hususlara dikkat edildiği görülmektedir. Bizans'a elçi olarak giden Âmir'e birtakım sorular soran İmparator aldığı cevaplar neticesinde Âmir'in derin bilgisi ve diplomasi yeteneğinden etkilenmiştir. Öyle ki İmparator böylesine zeki, genç bir elçiye sahip olması nedeniyle İslâm Devleti'ne öfkelenmiştir. İmparator, Âmir ile toplantısını bitirdikten sonra ona gizli kapaklı bir mektup vererek, ondan bu mektubu halifeye ulaştırmasını istemiş, Âmir de bu mektubun içeriğinin ne olduğunu bilmeden Dımaşk'a varana dek onu muhafaza etmiştir. Âmir, Halife Abdûlmelik b. Mervân ile bir araya gelince kendisiyle İmparator arasında olup biten her şeyi anlatmış, sonrasında beraberinde taşıdığı kapalı mektubu halifeye teslim ederek şöyle demiştir: "Ey Müslümanların emiri! İmparator bana bir kâğıt taşıttırdı ve dedi ki: 'Kapalı olarak aldığın bu mektubu olduğu gibi halifeye teslim et.'" Bunu üzerine Abdûlmelik de: "Umulur ki bu onların tuzaklarından bir tuzaktır. Onu bana ver." şeklinde bir söylemde bulunmuştur. İmparatorun mektubunda elçinin halifeyi kıskandığı ve onu devirmek istediği, bu sebeple de halifenin bir an önce onu öldürmesi gerektiği yazılıdır. Ancak halife bunun elçiyi bertaraf etme amaçlı bir komplo olduğunun farkına varmıştır.³⁸ Buradan elçileri ayartıp kendi safına çekmeyi başaramayan İmparatorun onlardan kurtulmak için elçilere iftira atmaktan beri durmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Bu olayda haberleşme açısından dikkat çeken bir husus da imparatorun gelen elçiye sorular yönelterek bilgi elde etme çabasında olmasıdır. İmparatorun gelen elçinin kendisine haberi iletip huzurundan ayrılmasına müsaade etmeden ona birtakım sorular yönelterek geldiği yere dair işine yarayacak en ufak bir bilgiyi bile kaçırmama çabası içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu olayda dikkati çeken diğer bir husus ise elçinin sadece haber iletmemesi ve karşı tarafın mesajını da geldiği yere naklediyor olmasıdır. Ayrıca elçinin taşıdığı mesajın ne olduğunu bilmemesi de elçi seçilecek kişinin sahip olması gereken özelliklerden biri olan "güven" kriterinin önemini de açıkça göstermektedir.

Âmir b. Şurâhîl eş-Şa'bî örneği üzerinden dikkat çeken bir husus da Emevî devletine düşman olan devletlerin kendilerine gönderilen Müslüman elçileri kendi taraflarına çekmek için onların saygınlığını halifenin nezdinde azaltmak ve onlarla halife aleyhine gizli anlaşmalar yapmak gibi birtakım teşebbüsler içerisinde olmalarıdır. İmparatorun Âmir b. Şurâhîl eş-Şa'bî'ye söylediği "Sen sahibinin bulunduğu konumu ondan daha çok hak ediyorsun"³⁹ sözü de bunu doğrulamaktadır. Âmir b. Şurâhîl eş-Şa'bî'nin İmparatorun bu sözüne karşılık "Halifenin kapsısında bulunan on bin kişi benden daha hayırlıdır" diyerek, İmparatorun nefsi okşayıcı sözler sarf ederek onu ayartmasının öne geçmesi de yine daha önce belirttiğimiz elçilerin sadakati ve efendisine kötü söz söylenmemesi hususundaki hassasiyetlerine örneklik teşkil etmesi açısından önemlidir.⁴⁰

³⁷ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes A.D. 602-813*, 61.

³⁸ Mes'udî, *Murûzî'z-zeheb*, 3/99-100; İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkı eş-Şâfiî, *Târihu medîneti Dımaşk*, thk. Ebû Saîd Ömer b. Ğarâme (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 25/386-387; Avcı, "Emevîler Dönemi'nde Bizans İmparatorluğu ile Diplomatik İlişkiler", 95; İbnü'l-Ferrâ, *Rusûli'l-Mulûk*, 45-46; Ruhaylî, *es-Sifâretü'l-İslâmiyye illâ ed-devleti'l-Bîzantîyye*, 27; İbrahim Ahmet Adevi, *es-Sefâretü'l-İslâmiyye ilâ Avrûbâ fî Asri'l-Vustâ* (Mısır: Dâru'l-Mearif, 1957), 62-63, 65,66; et-Temîmî, "Tedavvürü cihâzü'l-istihbâratî'l-Umeviyye", 124-125.

³⁹ et-Temîmî, "Tedavvürü cihâzü'l-istihbâratî'l-Umeviyye", 124.

⁴⁰ et-Temîmî, "Tedavvürü cihâzü'l-istihbâratî'l-Umeviyye", 124.

Gönderilecek elçilerin haberleşme ve istihbarat faaliyetleri açısından güvenilir ve dürüst karakterli olmaları önemliydi. Zira elçi kendisine teklif edilen mal vb. şeyler karşılığında devletin sırlarını aşikâr etmemeli, sahip olduğu malumatı düşman tarafıyla paylaşmamalıdır. Elçiye dair bu hususlara dikkat edilmediği takdirde elçilerin taraf değiştirmesi kaçınılmaz olabiliyordu. Örneğin Muâviye b. Ebû Süfyân'ın Bizans İmparatoru'na gönderdiği elçisi imparatorun ona teklif ettiği mal karşılığında Muâviye'nin tarafını terk etmiştir.⁴¹ Muhtemeldir ki bu elçi Muâviye'ye dair malumatları ve gizli sırları Bizans imparatoruna servis etmiştir. Elçilerden rüşvet vb. yollarla malumat elde edilmesini önlemek için göreve gönderilmeden önce onlara mal verilir, bu sayede onun zafiyetinden yararlanıp ondan malumat elde etmek isteyenlerin önüne geçilirdi.⁴²

Elçilerin rüşvet karşılığında devlete ait önemli malumatları servis etmesinin yanında devletini zarara ve sıkıntıya sokacak anlaşmalara da imza attıkları olurdu. Örneğin bir seferinde Muâviye b. Ebû Süfyân, Bizans İmparatoruyla ateşkes anlaşması yapmak üzere gönderdiği elçisine ne olursa olsun kendisinin ileri sürdüğü şartlar dışına çıkmamasını ve şartların esnetilmesi konusunda taviz verilmemesini emretmiştir. Anlaşma şartlarını ağır bulan İmparator olayı kendi lehine çevirmek için birtakım teşebbüslerde bulunmuş ancak elçinin taviz vermeyeceğini anlayınca ona yirmi bin dinar rüşvet teklif etmiştir. Bu teklif karşısında elçi Muâviye'nin şartlarını yerine getirmemiş, böylece İmparator anlaşmayı kendi lehine olacak şekilde elçiye imzalatmıştır.⁴³

3. Bizans Elçilerinin Haberleşme ve Casusluk Faaliyetleri

Emevîlerde olduğu gibi Bizanslılarda istihbarat amaçlı elçilerden istifade ettiği için Bizanslıların da elçilik görevine getirilecek kişilerde birtakım özellikler aradığı görülmektedir. Bu özellikler güvenilir olmak, diplomasiyi iyi bilmek, ikna kabiliyeti olmak, kültürlü, dil bilen, sır saklamada mahir biri olmak gibi hususlardır.⁴⁴ Bu durum, bize hangi devlet veya millet olursa olsun elçilik görevine getirilecek kişilerde aranan kriterlerin ortak olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Bizans İmparatorluğu'nun istihbarat amaçlı elçilere yönelik dikkat çeken birtakım stratejileri vardı. Bu stratejilerden birisi şu şekildeydi: Gelen elçiler Bizans'a komşu olmayıp uzak beldelerden geliyorlarsa bu elçiler için tedbir alınmaz, onların sarayda ve şehirde rahat dolaşmalarına müsaade edilirdi. Benzer uygulama imparatorluğa komşu olan ancak zayıf olan devletlerin elçileri için de geçerliydi. Ancak gelen elçiler Bizans'a komşu olan ve ona saldırmaya güç yetirebilecek bir devletten geliyorsa bu elçiler gözetim altında tutulur, onlara Bizans'ın güzellikleri yerine daha çok ordusu, silahları ve şehrin surları gösterilirdi.⁴⁵ Bizans'ı elçilere yönelik böyle bir uygulamaya iten sebebin kendisine düşman ve tehlike unsuru oluşturabilecek devletlere karşı tedbir almak olduğu kanaatindeyiz. Zira Bizans'a gelen

⁴¹ İbnü'l-Ferrâ, *Rusuli'l-mulûk*, 116.

⁴² İbnü'l-Ferrâ, *Rusuli'l-mulûk*, 116.

⁴³ İbnü't-Tıktakâ, Ebû Ca'fer Safiyyüddîn (Celâlüddîn) Muhammed b. Alî b. Tabâtâbâ el-Hasenî el-Alevî, *el-Fahrî fî âdâbi's-sultaniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye* (Beyrut: Dâru Sâdr, ts.) 68-69; Sallâbî, *Devletü'l-Ümeviyye*, 1/358; Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, 64.

⁴⁴ Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, 41; Küçüksipahioğlu, "Bizans İstanbul'una Gelen Elçiler", 2/366; Emrullah Kaleli, *Bizans Casusluk ve İstihbarat Faaliyetleri* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2021), 93.

⁴⁵ Kaleli, *Bizans Casusluk ve İstihbarat Faaliyetleri*, 110.

elçilerin ayrılıncaya kadar uzun süre göz hapsinde tutulması,⁴⁶ sadece izin verildikleri yerlere girebilmeleri⁴⁷ vb. durumlar da kanaatimizi desteklemektedir.

Bizans İmparatorluğu'nda istihbarat amaçlı elçilere yönelik yapılan bir diğer strateji ise şöyleydi: Gelen elçiler İmparator tarafından tayin edilen bir görevliyle karşılanırdı. Bu görevli gelen elçiye yolculuğu hakkında birtakım sorular sorarak malumat alır, gelen elçi yemeden içmeye varıncaya kadar tam teşekkülü bir binada misafir edilirdi. Elçiler saray içerisinde dolaşırken korumalar eşliğinde hareket ederlerdi.⁴⁸ Benzer bir uygulama Emevîlerde de görülmektedir. Örneğin Ömer b. Abdülazîz kendisine gelen elçiye eşlik etmesi için bir görevli tayin etmiştir.⁴⁹ Gelen elçilerin iyi ağırlanmasının, sarayın ve ülkenin zenginliklerinin onlara sunulmasının nedenin elçiye ülkenin güçlü, zengin ve cömert olduğunu göstermek amaçlı olduğu kanaatindeyiz.

Emevîlerin haber elde etmekte elçileri kullandığı gibi onların düşmanı olan devletler de Emevîler hakkında malumat elde etmede elçilerden yararlanma yoluna gitmiştir. Bu anlamda Bizanslıların, elçilerini müzakerelerde zaman kazanmak ve düşmana karşı casusluk yapmak amaçlı kullandığı bilinmektedir.⁵⁰ Özellikle Emevîler döneminde Bizanslı elçilerin Emevîlerin başkenti Dımaşk'a ziyaretlerde bulunduğu görülmektedir. Muâviye b. Ebû Süfyân zamanında Bizanslı bir elçi Müslümanların Rumların başkenti Konstantiniye'yi muhasara etmesi durumunu müzakere etmek ve iki devlet arasında uzun süre devam eden savaşı sonlandırmak için Dımaşk'a gelmiştir. Gelen bu elçi ikna yeteneği ve bilgeliği ile meşhur olan Bizanslıların güvendiği bir kişiydi. Bu özelliklere sahip olan elçi, Muâviye'yi etkileyerek iki devlet arasında otuz yıl sürecek bir barış antlaşmasının imzalanmasını sağlamış, Emevî sarayı ve saraydaki adamların asaletine dair güzel haberlerle Konstantiniye'ye dönmüştür.⁵¹ Elçinin görevini yerine getirirken bulunduğu yerler hakkında gözlem yapıp malumat elde etmeyi ihmal etmemesi önemlidir. Bu olay daha önce de belirttiğimiz gibi elçilerin sadece haber iletmekle görevli olmayıp bir nevi istihbarat vazifesini de üslenmiş olduklarına delil arz etmektedir. Bu hususla ilgili bir başka örnek ise Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715) döneminde halifenin Konstantiniye'yi muhasara etmek için hazırlık yaptığını sezen Bizans imparatoru II. Anastasios (95-98/713-716), 95/713 senesinde Sinop Valisi Daniel'i ateşkes anlaşmasının müzakeresini yapmak, Müslümanların hamlelerini gözlemek ve onlardan haber almak maksadıyla Dımaşk'a göndermesidir. Daniel, yaptığı gözlemler neticesinde geri döndüğünde Müslümanların Konstantiniye'ye karşı hazırlık içerisinde oldukları haberini doğrulayarak, onların yaptıkları hazırlıklara karşı tedbirler alınması gerektiğini vurgulamış, imparator da elçinin getirdiği haber üzerine birtakım önlemlerde bulunma kararı almıştır. Bu önlemler, üç yıl yetecek kadar erzak hazırlamak, kuşatma boyunca yetecek yiyecek stoklamak, surları onarmak, gemi inşa etmek; Grek ateşi, ok, taş fırlatan mancınıklar yaptırmak vb. tedbirlerdi.⁵²

⁴⁶ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, 3/99.

⁴⁷ Runciman, *Byzantine Civilisation*, 157-158; Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, 43; Küçüksipahioğlu, "Bizans İstanbul'una Gelen Elçiler" 2/370-371; Ferhât, *Târihu'l-muhâberâti'l-İslâmiyye abra'l-usûr*, 336.

⁴⁸ Küçüksipahioğlu, "Bizans İstanbul'una Gelen Elçiler", 2/366; Kaleli, *Bizans Casusluk ve İstihbarat Faaliyetleri*, 96; Sallâbî, *Devletü'l-Ümeviyye*, 1/357.

⁴⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 2/468; İbn Kesîr, *el-Bidâye, ve'n-nihâye*, 9/151.

⁵⁰ Steven Runciman, *Byzantine Civilisation* (London: Universty Paperbacks, 1966), 144; Steven Runciman, *el-Hadârâtü'l-Bîzantiyye*, Arapçaya çev. Abdülazîz Câvid (Mısır: Heyetü'l-Mısriyetü'l-Kitâb, 1997), 168.

⁵¹ İbrahim Ahmed Adevi, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bîzantiyyûn* (Kahire: Mektebetü'l-Encülû'l-Misriyye, 1953), 250-251; Ruhaylî, *es-Sifâretü'l-İslâmiyye ilâ ed-devleti'l-Bîzantiyye*, 27.

⁵² Theophanes, *The Chronicle of Theophanes A.D. 602-813*, 80; Hugh Kennedy, "Byzantine- Arap Diplomacy in the Near East from the Islamic Conquests to the Mid- Eleventh Century" *Byzantine Diplomacy*, ed. J. Shepard-S. Franklin Aldeshort (Ashgate 1992), 135-136; Adevi, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bîzantiyyûn*, 184; Sallâbî, *Devletü'l-Ümeviyye*, 2/6-7, 82; Uçar, *Arapların Anadolu Seferleri*, 118; Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, 71; Abdüllatîf, *Âlemu'l-İslâmî fi'l-asri'l-*

Bu duruma benzer bir uygulamanın Emevîler lehine yapıldığını da görmek mümkündür. Örneğin Fars Krallığı adına elçilik yapan kişilerden birisi, Halife Hişâm b. Abdülmelik'e onun için hazırlanmış olan bir ordunun haberini getirmiştir.⁵³

Bizanslı elçiler tarafından elde edinilen bilgiler arşivlerde muhafaza edilirdi. Bu bilgilerin arşivde muhafaza edilmesinin sebebi sonraki yöneticilere yardımcı olmak, yol göstermek içindi. Emevîlerle olan diplomatik münasebetlerde olduğu gibi çeşitli beldelere giden Bizanslı elçiler başkente döndüklerinde gittikleri yerlere dair bilgiler içeren raporlar sunarlardı. Bu raporlar vesileyle düşmanlarının ve komşularının güçlü zayıf yönlerini öğrenen Bizanslı yöneticiler onlarla ne şekilde mücadele edeceklerine dair fikir sahibi olurlardı.⁵⁴

Emevîlerle diplomatik temaslarda bulunan Bizans İmparatorluğu'nun Emevîlerle elçiler üzerinden haberleştiği görülmektedir. 47-48/667-668 yılları arasında Bizans İmparatorluğu içerisinde yaşanan iktidar çekişmelerinde tarafların kendilerine destek vermeleri için Emevî devletinin başında bulunan Muâviye b. Ebû Süfyân'a elçi gönderdikleri bilinmektedir. Şöyle ki Bizans İmparatoruna karşı ayaklanma başlatan Armeniakon Theması Saborios, elçi olarak Sergios isimli komutanını Dimaşk'a yardım çağrısını iletme için göndermiştir. Sicilya'da bulunan babası II. Konstas namına devlet işlerini yürüten IV. Konstantin (48-65/668-685) de isyana kalkışan Saborios'un yardım talebini engellemek için Muâviye'ye elçi yollamıştır.⁵⁵

Bizans İmparatorluğu'nun Emevîlerle elçiler üzerinden haberleştiğine dair bir diğer örnek ise Bizans İmparatoru tarafından Ömer b. Abdülazîz'e gönderilen on kişilik bir heyetin Dimaşk'a gelmesidir. Şehre gelen bu elçiler mescide girmek için halifeden izin istemişler, halife de onlara posta kapısından girmeleri iznini vermiştir. Halife, onların dilini bilen ve konuşan birini elçilere refakat etmekle görevlendirmiş, böylelikle onların aralarında geçen konuşmalardan haberdar olmuştur. Halifeye aktarılan konuşmalar arasında şöyle bir durum söz konusudur. Elçiler mihraba varıncaya kadar avludan geçtiler. Başlarını mescide doğru kaldırdılar. Elçilerin başkanı gördüğü etkileyici manzara karşısında başını önüne eğdi, rengi sarardı ve şöyle dedi: "Böyle üstün bina yapan bir kavmin bu beldeyi terk etmesi düşünülemez."⁵⁶

Görüldüğü üzere elçiler geldikleri yeri devlet başkanının izni sayesinde dolaşabiliyor ve gözlemler yapabiliyorlardı. Burada dikkat çeken bir unsur ise Halife Ömer b. Abdülazîz'in gelen elçilere mescide girme izni verirken tedbiri elden bırakmayıp, elçilerin durumundan haberdar olmak maksadıyla onların haberi olmadan dillerini bilen birini elçilere eşlik etmek için görevlendirmesidir. Böylece halife elçilerin ne konuştuklarını ve maksatlarının ne olduğunu anlama imkânı bulabilmiş ve menfi bir durum söz konusu olduğunda önceden tedbir alabilecek istihbarat elde etme olanağı bulmuştur.

Bizans İmparatoru III. Leon, Mısırlı Kosmas'ı Hişâm b. Abdülmelik (105-125/724-743) elçi olarak göndermiştir. İmparator, elçi ile halifeye Mısır'ın Müslümanlar tarafından

Ümevî, 224-225; Casim Avcı, "Emevîler Dönemi'nde Bizans İmparatorluğu İle Diplomatik İlişkiler", *Beşinci Uluslar Arası Orta Doğu Semineri : İslâmiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu (Şam 2-4 Kasım 2010) Bildiriler*, ed. Mustafa Öztürk-Enver Çakar (Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2012), 96.

⁵³ İbnü'l-Ferrâ, *Rusûli'l-Mulûk*, 13.

⁵⁴ Kaleli, *Bizans Casusluk ve İstihbarat Faaliyetleri*, 100.

⁵⁵ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes A.D. 602-813*, 48-49; Kennedy, "Bizantine- Arap Diplomacy in the Near East from the Islamic Conquests to the Mid- Eleventh Century", 135; Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, 61.

⁵⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 2/468; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/151; et-Temîmî, "Tedavvürü cihâzü'l-istihbârati'l-Umeviyye" 124.

fethedilmesinden sonra Melkîlere ait olan bir kilisenin Ya'kûbîlerce el konulduğu ve bu kilisenin sahiplerine iade edilmesi gerektiği haberini vermiştir.⁵⁷

Sonuç

Devletler arası diplomasi faaliyetlerinde önemli bir unsuru teşkil eden elçilerin Emevîler ile Bizans İmparatorluğu arasında yapılan görüşmelerde haberleşme ve istihbarata dair icraatlarını yerine getirirken sahip oldukları meziyetleri sayesinde başarılı operasyonlar gerçekleştirdikleri görülmektedir. Ayrıca elçilerin bu faaliyetlerde bulunurken hangi haberleri elde ettiklerini ve elde ettikleri haberleri nasıl ulaştırdıkları verilen örnekler üzerinde açıkça görülmektedir.

İslâm devlet teşkilatının daha sistemli bir hal kazandığı Emevîler döneminde elçilere ve elçilik kurumuna önem verildiğini bu göreve getirilecek kişilerde aranan vasıflardan açıkça anlamak mümkündür. Elçilerin temsil yönünün olması ve devletler arası ilişkilerin sağlıklı yürütülmesi adına hassas bir görevi üstlenmiş olmaları onlarda birtakım vasıfların bulunmasını zorunlu kılmıştır.

Çalışmada yer verilen örneklerden açıkça anlaşılacağı üzere Emevîler döneminde Bizans İmparatorluğu ile yoğun bir diplomatik faaliyet yürütüldüğü görülmektedir. Emevî halifeleri başta Bizans olmak üzere mücadele içerisinde olduğu devletlere karşı elçileri üzerinden üstünlük kurma çabası içerisinde olmuştur. Benzer çabanın Emevîlerle mücadele içerisinde olan devletler tarafından da yürütüldüğü görülmektedir. Bu da elçilerin diplomatik ilişkilerde işlevlerinin ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

Elçilerin doğrudan devlet başkanlarıyla görüşmesi onları istihbarat sahasında önemli bir konuma getirmiştir. Elçilerin sahip olduğu bu konumun farkında olan Emevî Halifeleri ve valileri elçileri haberleşme ve istihbarat sahasında etkili bir şekilde kullanmıştır. Bu bağlamda yöneticiler, elçiler maharetiyle devletlerine yönelik dış kaynaklı lehte ya da aleyhte oluşan her türlü malumatı vukuundan evvel elde etmeye çalışmıştır. Bu da otoritenin sekteye uğramaması, dirlik ve birliğin bozulmaması, dahası devletin menfaatini en yüksek seviyede sağlamak adına elçilerin kritik bir fonksiyona sahip olduğunu göstermektedir.

Emevî halifeleri gerek hakimiyet alanlarında gerekse de mücadele içerisinde olduğu devletlere karşı güç ve otoritesini göstermek için elçilere önem vermiş; asli vazifelerinin dışında devlet menfaatine olacak şekilde başta haberleşme ve istihbarat olmak üzere onlardan kapsamlı bir şekilde istifade etmiştir.

Bu çalışma, diplomasi istihbarat ilişkisini ortaya koyması açısından önem arz etmektedir. Klasik kaynaklara bakıldığında Emevî Bizans ilişkilerinin daha çok askeri-siyasi boyutta ele alındığı görülmektedir. Ele aldığımız konu Emevî Bizans ilişkilerine bilinenin aksine farklı bir bakış açısı sunarak iki devlet arasındaki ilişkilerin farklı boyutlarla da ele alınabileceğine kanıt sunmaktadır.

Ele aldığımız konu İslâm diplomasi tarihine farklı bir perspektif kazandırmıştır. Zira iki devlet arasındaki diplomatik ilişkilerin sadece askeri ve siyasi anlaşmazlıkları çözmek üzere olmayıp istihbarat amaçlı olduğu da görülmektedir.

Bu çalışma diplomasi tarihine metodolojik anlamda da katkı sağlamaktadır. Zira iki devlet arasında yürütülen diplomatik ilişkilerde başarılı bir sonuçlar elde etmek için tarafların

⁵⁷ Saîd b. Bıtrîk, *et-Târîhu'l-mecmû'* (Beyrut: Matbaatü'l-Abai'l-Yesuiyyin, 1909), 45-46.

birbirlerine dair elde edeceği malumatlar önemlidir. Elde edinilen bir bilginin taraflar adına görüşmeler yapan elçilerce anlaşmanın seyrini olumlu ya da olumsuz yöne çevirmeye imkân tanımıştır.

Bu araştırma uluslararası ilişkiler tarihinin erken dönemine dair bir örnek sunmaktadır. Ayrıca ele aldığımız konu İslâm istihbarat tarihi literatürüne bir zenginlik kazandırmış olup kurumsal bazda yürütülen istihbarat ve haberleşme faaliyetlerinin interdisipliner bir sahada yürütüldüğünü göstermektedir.

Ele aldığımız konu vesilesiyle Bizans ve Emevî ilişkileri özelinde kaynakların yeniden okunması gerektiğini düşünmekteyiz. Ayrıca kaynakların diplomasi, casusluk ilişkisi açısından yeni bir bakış açısıyla hermenötik çerçevede okunmasını tavsiye etmekteyiz.

Neticede istihbarat ve haberleşme faaliyetleri evrensel bir olgudur. Dolayısıyla Emevî ve Bizanslılar arasında yürütülen diplomatik ilişkilerde bu olguya kayıtsız kalınmadığı görülmektedir. Bu çalışmayla iki devlette dair yapılan çalışmalara bir yenisini ekleyerek literatürdeki bir boşluğu doldurmayı amaçladık.

Kaynakça

- Abdüllatîf, Abdüşşafi Muhammed. *Âlemu'l-İslâmî fî'l-asri'l- Ümevî*. Kahire: Dâru'l-İslâm, 2008.
- Adevî, İbrahim Ahmed. *el-Ümeviyyûn ve'l-Bîzantiyyûn*. Kahire: Mektebetü'l-Encülû'l-Misriyye, 1953.
- Adevî, İbrahim Ahmed. *es-Sefâretü'l-İslâmiyye ilâ Avrûbâ fî asri'l-vustâ*. Mısır: Dâru'l-Mearif, 1957.
- Avcı, Casim. “Emevîler Dönemi'nde Bizans İmparatorluğu İle Diplomatik İlişkiler”. *Beşinci Uluslararası Orta Doğu Semineri: İslâmiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu (Şam 2-4 Kasım 2010) Bildiriler*. ed. Mustafa Öztürk-Enver Çakar, 89-100. Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2012.
- Avcı, Casim. *İslâm Bizans İlişkileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.
- Bitrîk, Saîd b. *et-Târîhu'l-Mecmû'*. Beyrut: Matbaatü'l-Abai'l-Yesuiyyin, 1909.
- el-Abbâsî, Hasan b. Abdulah. *Âsaru'l-evvali fî tertîbi'l-duveli*. thk. Abdurrahman Ümeyre. Beyrut: Dâru'l-Ceyyid, 1989.
- el-İsfehânî, Ebû Nuaym. *Delâilü'n-nübüvve*. thk. Muhammed Revvâs. Kal'acî-Abdülber Abbâs. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1986.
- et-Temîmî, Ekrem Muhammed Ali Halef. “Tedavvürü cihâzü'l-istihbârati'l-Umeviyye”, *Mecelletü Külliyyetü'l-Âdâb* 101 (2012), 106-138.
- Ezherî, Ebî Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezherî. *Tezhîbu'l-luga*. thk. Ahmet Abülalîm el-Birûnî. 16 Cilt. Mısır: Dâru'l-Misriyye, ts.
- Ferhât, Kerem Hilmî. *Târîhu'l-muhâberâti'l-İslâmiyye abra'l-usûr*. Mısır: Mektebetü'l-İmâm Buhârî, 2007.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. Ankara: İmaj Yayınları, 2003.
- Hasan İbrahim Hasan. *Târîhu'l-İslâm es-Siyâsi ve'd-dînî, ve's-sekâfî, ve'l-ictimâî*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1996.
- Hasan, Zeki Muhammed. *es-Sîn ve funûnu'l-İslâm*. Kahire: Hendâvî, 2012.
- Hatîb, Mustafa Abdülkerîm. *Mu'cemü'l-mustalahât ve'l-elkâbü't-târihiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- İbn Abdülhakem, Ebî Muhammed Abdullah b. Abdülhakem. *Sîretü Ömer b. Abdilazîz*. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1984.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfi. *Târîhu medîneti Dımaşk*. thk. Ebû Saîd Ömer b. Ğarâme. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.

- İbn Dûreyd, Ebî Bekir Muhammed b. Hasan. *Cemheretü'l-luga*. thk. Remzî Münîr Ba'lebekî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmu'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Fadlân, Ahmed b. Fadlân b. Abbâs b. Râşid b. Hammâd. *İbn Fadlân Seyahatnamesi*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *el-Bidâye, ve'n-nihâye*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1991.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Sîretü ve menâkıbü Ömer b. Abdilazîz*. thk. Naîm Zarzûr. Beyrut: Kütübî'l-İlmiyye, 1984.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târîh*. thk. Fidâ Abdullah el-Kâdî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütütbi'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'l-Ferrâ, Ebî Ali Hüseyin b. Muhammed el-Ma'rûf. *Rusulî'l-mulûk*. thk. Selâhaddîn el-Münced. Kahire: Matbaatü'l-Cennet, 1947.
- İbnü't-Tıktakâ, Ebû Ca'fer Safiyyüddîn (Celâlüddîn) Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî. *el-Fahrî fî âdâbi's-sultaniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dâru Sâdr, ts.
- İpşirli, Mehmet. "Elçi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/3-15 İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kaleli, Emrullah. *Bizans Casusluk ve İstihbarat Faaliyetleri*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2021.
- Kennedy, Hugh. "Byzantine- Arap Diplomacy in the Near East from the Islamic Conquests to the Mid-Eleventh Century" *Byzantine Diplomacy*. ed. J. Shepard-S. Franklin Aldeshort. 133-143. Ashgate 1992.
- Küçüksipahioğlu, Birsal. "Bizans İstanbul'una Gelen Elçiler". *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz. 366-371. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî. *Murûzü'z-zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*. thk. Kemâl Hasan Merî. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî. *el-Kâmil fî luga ve'l-Edeb*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1997.
- Nizâmülmülk, Ebû Alî Kıvâmüddîn (Gıyâsüddeve, Şemsülmille) Hasen b. Alî b. İshâk et-Tûsî. *"Siyâsetnâme"*. çev. Nurettin Bayburtlugil. İstanbul: Dergâh Yayınlar, 1981.
- Oğuz, Cihat. *Hulefa-i Raşidin Döneminde Bizans İmparatorluğu İle Münasebetler*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2019.
- Ruhaylî, Süleyman. *es-Sifâretü'l-İslâmiyye İlâ ed-devleti'l-Bîzantîyye*. Rîyad: Mektebetü't-Tevbe, 1414.
- Runciman, Steven. *Byzantine Civilisation*. London: Universtiy Paperbacks, 1966.
- Runciman, Steven. *el-Hadâratü'l-Bîzantîyye*. Arapçaya çev. Abdülazîz Câvid. Mısır: Heyetü'l-Mısriyetü'l-Kitâb, 1997.
- Sâlim, Seyyid Abdülazîz. *Tarihü'd-devleti'l-Arabiyye*. İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, ts.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *Devletü'l-Ümeviyye*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mearif, 2008.
- Şimşir, Mehmet. *İlk Dönem İslâm Tarihinde Haberleşme Yöntemleri*. Konya: Hüner Yayınevi, 2011.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Mearif, 1966.
- Theophanes. *The Chronicle of Theophanes A.D. 602-813*. İngilizceye çev. Haryy Turtledove. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1982.
- Uçar, Şahin. *Arapların Anadolu Seferleri*. İstanbul: Şûle Yayınları, 2012.
- Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemu'l-buldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdr, 1977.